

Проблеми давньої та середньовічної історії України

Т. А. ВОВК (Київ), В. В. ОТРОЩЕНКО (Київ)

Підґрунтя історії України

Для розуміння історико-культурних процесів, які мали місце на теренах України протягом останнього мільйона років, необхідно чітко усвідомити особливості геополітичного розташування країни. Незаперечна теза: "Україна — земля, що лежить скраю"¹ — потребує розгорнутого пояснення. Побутове уявлення про Україну як окраїну Росії склалося відносно пізно і не відповідає істині. Адже поняття "Україна" було сформульоване ще в XII ст., коли Росія ні як держава, ні як етнонім не існувала. Україна — спочатку переяславська, а згодом подільська — утворилася на краю Великого Степу, і саме він відігравав в українській історії велику і не завжди конструктивну роль. На тлі Великого Степу, євразійського за своєю сутністю, Україна виглядає як край Європи взагалі.

Такому сприйняттю відповідає й позиція античних географів, які кордон між Європою та Азією проводили по р. Танаїс (Дон) та Боспору Кіммерійському (Керченській протоці)². Саме через наш край проходить згусток суходольних шляхів, які географічно й історично пов'язують Європу з Азією. Інша лінія сполуки між Європою та Азією, що функціонувала протягом тисячоліть, пролягала крізь Балкани та Малу Азію.

Таким чином, геополітичне розташування України та Греції має певну схожість у тому плані, що обидва народи волею історичної долі опинилися на краю Європи. За цією, здавалося б, формальною схожістю стоїть суто конкретна функція захисту континенту від загрози зі сходу — з Азії. З іншого боку, Греція та Україна за певних умов були найзручнішими плацдармами для здійснення глобальних замірів європейських завойовників, починаючи з Олександра Великого. У такій геополітичній ситуації завжди важко втримати політичну незалежність, але ніщо не завадило сприймати найпрогресивніші традиції культури, віри, демократії.

Важливим геополітичним фактором для України є Чорне море. Воно також є природним кордоном між Європою та Азією, і довкола нього, у так званій циркумпонтиїській зоні, протягом тисячоліть відбувалися події надзвичайної історичної ваги. Саме з цією зоною пов'язане, зокрема, походження індоєвропейських народів, до яких належить і український. Усі гіпотези походження індоєвропейців прив'язані до Чорного моря, а отже, до теренів України³.

І нарешті, слід чітко усвідомлювати, що край України проходить через її серце, розтинаючи сучасну територію ніби по діагоналі з південного заходу на північний схід. На північний захід від Орелі та Тясмина, де й зародилася власне Україна⁴, процеси державотворення проходять інтенсивно, а на південному сході, з боку Великого Степу, вони активно гальмуються, відцентрові тенденції набувають загрозливого характеру. Така ситуація склалася не за один день чи рік, а формувалася протягом

тисячоліть. Різномісний регіональних ритмів української історії завжди породжував фактор нестабільності, стримував чи руйнував державотворчі потуги. Тому ґрунтовне вивчення історії Великого Степу загалом і українського його клину зокрема стає першочерговим завданням науковців. Такий підхід матиме велике значення не лише для історичної науки, а й сприятиме виробленню конкретних мотивованих порад, політикам сучасності.

Важливою проблемою є момент відліку української історії. Чи починати її від появи етноніму "Україна", чи від Кия, чи від поселення людини на Кирилівських висотах понад Дніпром? Історія починається з тієї днини, коли перші люди ступили на землю України. Й населення ніколи не було сталим, і тому племена та народи, які у той чи інший час перетинали її межі, ставали чинниками і дійовими особами її історії. Сукупним результатом їх багатотисячолітніх зусиль є сучасна Українська держава.

Найдавніші ланки процесу походження людини — антропогенезу — простежені далеко за межами України — у Південно-Східній Африці. Отже, перші люди прийшли на терени України іззовні. Відбулася ця історична подія близько 1 млн років тому. Їх шлях пролягав крізь західні регіони Передньої Азії та Балканський півострів. Відповідно, первісне заселення проходило з південного заходу та заходу, від Західної України на схід.

Стоянки найдавніших в Україні людей відомі у Закарпатті, на Дністрі, Житомирщині, у Донбасі, Гірському Криму. Найдавнішою з них є стоянка Королеве у Закарпатті, де у відповідних геологічних шарах виявлені кам'яні знаряддя праці — чоппери. Людські істоти цієї ашельської епохи раннього кам'яного віку називаються архантропами. Тривав процес формування людини як біологічного типу. Стверджувати щось конкретне щодо соціальної організації найперших осередків життя архантропів в Україні неможливо внаслідок браку необхідної інформації.

Значно більший обсяг даних маємо про наступну, муст'єрську, епоху, яка розпочалася близько 150 тис. років тому і тривала понад 100 тис. років. Її репрезентує новий фізичний тип людей — палеоантропи, або неандертальці. Якщо пам'яток попередньої, ашельської, епохи виявлено лише кілька розрізаних по Україні, то муст'єрські (а їх відкрито вже близько двохсот) утворюють вісім локальних груп (кримську, закарпатську, передкарпатську, житомирську, дніпровську, деснянську, причорноморську та донецько-надазівську)⁵.

Отже, неандертальці освоюють практично всі терени України. Процес розселення, як і в попередню епоху, йшов із заходу на схід. До колективів людей, що мешкали в межах України, додавалися нові. Привласнюючий, мисливський характер господарства вимагав рухомого способу життя, будучи зв'язаний з пересуванням об'єктів полювання — тварин. Великим фактором нестабільності був суворий клімат з періодичними зледеніннями. Протягом останнього мільйона років відбулося чотири великих зледеніння. Найпотужнішим з них виявилось ріське (дніпровське), коли крига вкрила значну частину Північної України. З відступом дніпровського льодовика на північ розпочалася муст'єрська доба в Україні, що нагадувала тоді тундру.

Таким чином, ритми найдавнішої історії України були зумовлені могутніми природними факторами — рушійними силами прогресу. Показово, що кожне нове зледеніння не відкидало людство назад, а ставало ніби підмогою для епохальних зрушень. Неандерталець знайшов вагомі аргументи протистояння холоду, побудувавши першу домівку і розпаливши в ній вогнище. Залишки штучного житла, за фундамент якого правили кістки забитих мамонтів, досліджені на стоянці Молодова I Чернівецької області на р. Дністер. У помешканні виявлені рештки 15 вогнищ.

Іншим вагомим свідченням людяності неандертальців правлять рештки свідомо здійснених поховань. У печері Кіік-Коба у Криму в спеціально видобраних у скелі ямках виявлені поховання жінки та немовляти. З становленням поховального ритуалу нерозривно пов'язане формування певних релігійних уявлень. Збільшується та збагачується номенклатура кременевих знарядь праці, вдосконалюється техніка обробки кременю. Ведення сталого мисливського промислу потребувало певної соціальної організації суспільства.

Для характеристики суспільного устрою ранніх людських колективів застосовується термін "первісне людське стадо". Уведений до наукового обігу радянськими вченими 30-х років, він не був сприйнятий світовою наукою і залишився виключно доробком марксизму. Реальні надбання культури архантропів та палеоантропів ніяк не узгоджуються з терміном "стадо", доладним при описі світу тварин, і вимагають іншого — "грумада". Грумади неандертальців репрезентують ранні форми суспільного устрою, але досить ефективні, щоб опікуватися за людину-родича як за життя її, так і по смерті.

Нове, вюрмське (ваддайське) зледеніння (останнє в історії) розпочалося приблизно 80 тис. років тому. На тлі цього найсильнішого похолодання, що тривало майже 70 тис. років, відбувся історичний процес формування людини сучасного біологічного типу — людини розумної. Саме з її діяльністю пов'язаний пізній палеоліт в Україні, що датується за радіовуглецевими пробами від 35 тис. до 10 тис. років до н. е. Це була доба розквіту мисливського господарства, представлена в Україні понад 800 пам'ятками.

Більшість виявлених пам'яток зосереджена у західній, центральній та північній Україні, тобто ближче до льодовика, південний край якого перетинав Білорусь. Найменше ж їх на півдні України, де мали б бути більш сприятливі кліматичні умови. Дослідниками пізнього палеоліту виділені п'ять груп пам'яток: закарпатська, дністровська, волинська, середньодніпровська та степова. Перші чотири відносяться до європейської прильодовикової культурної зони пізнього Палеоліту, а степові пам'ятки є північною периферією середземноморської культурної зони.

Етапи розвитку пізнього палеоліту в Україні відповідають загальноєвропейським: ранній (оріньяко-солотрейський) позначений розквітом мисливського господарства з мамонтом як головним об'єктом полювання, досконалою технікою обробки кременю, появою найдавніших кістяних знарядь праці — вістрів до списів, формуванням мистецтва; пізній (мадленський) позначений зміною основної промислової тварини — нею стає північний олень, розвитком рибальства, серед крем'яних знарядь праці з'являються мікролітичні, розвивається косторізна справа, сягає своїх вершин палеолітичне мистецтво (живопис, графіка, скульптура, музика). Саме в мадленський час (XII—X тис. років до н. е.) з'являється найдавніша стоянка людей на пагорбах Києва — Кирилівська, відкрита корифеєм української археології В. В. Хвойкою.

Суворі умови життя у прильодовиковій смугі спонукали людей до розвитку будівництва. Залишки жител виявлені на багатьох стоянках України. Вони стали об'єктом монографічних досліджень⁶. Більшість жител мали округлу форму з основою, викладеною з кісток тварин, головним чином мамонтів. Сферична чи конічна стеля конструювалася з жердин, накритих шкурами тварин. Вогнище знаходилося у центрі житла.

Складнішу архітектуру мали трисекційні видовжені житла з трьома вогнищами. Така споруда відкрита на стоянці Пушкарі на Десні. На одній стоянці вдалося виявити 6 жител. Отже, на пересічній стоянці було 4—6 жител, у яких могли мешкати 5—7 сімей із загальною кількістю жителів до 50 осіб. Житла розташовувалися у ряд чи по колу. Заслу-

гою українських археологів є виділення "святкового" дому на стоянці Мізин на Десні.

Досліджені стоянки дають можливість зробити реконструкції соціального устрою пізньопалеолітичної доби на теренах України. Базовою суспільною одиницею виступає сім'я. Сукупність сімей, що проживали на одній стоянці, утворювала кровноспоріднену громаду, очолювану старійшиною⁷. Громада контролювала закріплені за нею мисливські угіддя, проводила загінне полювання, розподіляла продукти харчування, здобуті спільними зусиллями. Шлюбні стосунки, за законами екзогамії, могли відбуватися лише між представниками різних громад. Отже, громада існувала не сама по собі, а разом з кількома сусідніми колективами.

Сукупність громад утворювала соціально-історичний організм, який з часом мав оформитися в плем'я.

Важливим елементом соціального устрою є інститут влади. Оскільки влада потребує певного зовнішнього оформлення, атрибутики, то серед виробів пізньопалеолітичних майстрів найімпозантніший вигляд мають "жезли начальників". Найліпший зразок жезлу, прикрашений рельєфним зображенням людини, знайдено на стоянці Молодова V. Його вирізьбили 24 тис. років тому⁸.

Отже, уявлення про загальну рівність представників первісних громад, яке склалося у кабінетних дослідників, не зовсім відповідає реальності. Фактичної рівності не було ніколи, і розподіл здобичі відбувався з урахуванням реального внеску в справу кожного з організаторів та виконавців. Тому не може бути й мови про якийсь "розклад" первісного суспільства у зв'язку з рухом до державності. Реально ми спостерігаємо неухильний розвиток суспільно-економічних відносин, який увінчується утворенням держави. До такого концептуального підходу приводять нас факти української історії.

На окрему увагу заслуговують культурні здобутки пізньопалеолітичної епохи. Мистецтво не просто виникає, а органічно входить у побут первісної людини (декоративне оздоблення жител, аксесуари культових церемоній, вбрання людини, художнє оформлення святилищ). Вироби з кісток тварин оздоблювалися ритмічним орнаментом і складнішими абстрактними композиціями.

Образотворче мистецтво також позначене рисами умовності та абстракції. Крізь складну символіку проглядає образ жінки-матері на кістяних статуєтках з Мізинської стоянки на Чернігівщині. Серед чоловічих образів чільне місце займає "Чаклун" з гроту Чаклуна Кам'яної Могили біля Мелітополя. Кам'яна Могила — природний останець серед рівного степу — донесла до наших днів зразки монументального мистецтва верхньопалеолітичної людини⁹.

Найдавніші свідчення музичної культури людства вивчені саме на верхньопалеолітичних пам'ятках України. Це і залишки чотирьох кістяних флейт, знайдених на стоянках Подністров'я, і унікальний комплекс ударних та шумових музичних інструментів з кісток мамонта та північного оленя, виявлений серед матеріалів стоянки Мізин, і профіль людини, що співає, на лопатці мамонта з стоянки Городок II на Волині¹⁰. Загалом же культура населення України доби верхнього палеоліту виглядає досить оригінальною на європейському культурному тлі.

Залежність історичних епох від геологічних на ранніх стадіях розвитку людства підтверджується співпадінням часу зміни льодовикової епохи — плейстоцену — голоценом, тобто сучасною геологічною епохою, з початком мезолітичної доби в історії людства. Хронологічно епоха мезоліту датується IX—VI тис. до н. е. і поділяється на два періоди — ранній та пізній. Загальне потепління клімату і поліпшення умов існування істотно позначилися на зростанні кількості населення. На теренах України виявлено понад 300 мезолітичних місцезнаходжень. Виді-

ляються дві культурно-територіальні зони — південна степова мікролітична та полісько-лісостепова мікро-макролітична. Своєрідний регіон утворюють пам'ятки Середнього Подністрів'я та Прикарпаття.

Основним заняттям населення залишається мисливство, але відбувається поступова зміна об'єктів полювання: на зміну мамонту, шерстистому носорогу, північному оленю, бізону приходять дикі бики, коні, благородні олені, кабани, тобто більш рухливі мобільні тварини. Відповідно підвищується темп життя, рухливість населення. Головним знаряддям полювання стає лук із стрілами. Загінне полювання змінюється облавним. Із застосуванням кістяного гачка важливим джерелом поповнення харчового раціону стає рибальство. Розвивалося також річкове збиральництво моллюсків, раків тощо. Серед знарядь праці переважають складені з дрібних крем'яних платівок-мікролітів на кістяній чи дерев'яній основі. З кременю виготовлялися вістря до стріл, а з кістки — вістря гарпунів.

Оскільки населення зростало швидше, ніж відновлювалося поголів'я вбитих на полюванні диких тварин, це призвело, зрештою, до кризи мисливського господарства. Розвиток рибальства та річкового збиральництва лише частково компенсував брак необхідних продуктів харчування. Криза охопила привласнюючу систему господарства як таку, що гальмувала подальший розвиток суспільства. Середній вік мезолітичного населення України лише 23 роки.

Вихід з кризи був можливим лише на шляхах переходу до відтворюючих форм господарства — скотарства та землеробства. Вже в мезоліті зафіксовані перші спроби приручення диких тварин: спочатку — собаки, а згодом — свині. Але розвиток відтворюючих форм господарства вимагав осілого способу життя. Таким осередком осілості стає у мезоліті Дніпровське Надпоріжжя, де виявлені довготривалі поселення (Огринь, Осокорівка) та найдавніші в Європі ґрунтові могильники (Василівський перший та третій, Волоський). У тілах багатьох небіжчиків чоловічої статі виявлені вістря стріл, що свідчить про загальну нестабільність ситуації.

Суспільний устрій мезолітичної доби вивчений у загальних рисах за браком необхідної кількості гарно досліджених інформативних пам'яток. Існує гіпотеза про консолідацію рухомих мисливських родових громад у племена. За умов кризи мисливсько-рибальського господарства, боротьби за кращі мисливські та риболовецькі угіддя роль громадської організації зростала.

Доба неоліту (кінець VI—IV тис. до н. е.) була поворотною в історії людства. Видатний англійський археолог, знайомий з марксизмом, В. Г. Чайлд ввів таке поняття, як "неолітична революція", щоб підкреслити історичне значення саме цієї епохи. Її сутність полягає у переході від привласнюючих до відтворюючих форм господарства. Цей процес не був одномоментним, а розтягнувся на кілька тисячоліть. Отже, поняття "революція" щодо цих епохальних економічних зрушень досить умовне. Воно має на меті лише підкреслити значимість подій, які мали місце у неоліті.

За теплого атлантичного природно-кліматичного періоду формується сучасний ландшафтний поділ України на Поліську, Лісостепову та Степову зони. Від середини VI тис. до н. е. починає утворюватися гумусний покрив землі, тобто сучасні українські чорноземи. Формальною ознакою утвердження неолітичної доби є поява кераміки. Останній винахід не лише докорінно змінив побут людини, а й надав незамінний матеріал для вивчення культури, ідеології і навіть етнічної належності первісних громад.

Саме від неолітичної доби є підстави говорити про етнічну специфіку населення України, що було неможливим у попередні епохи. Згадаємо, що для характеристики пам'яток палеолітичної та мезолітичної діб археологи використовують еталонні пам'ятки Франції

(Ашель, Мустьє, Оріньяк, Солотре, Азіль, Тарденуаз). З неоліту є можливість виділення конкретних археологічних культур, за якими стояли певні етнічні угруповання. Недарма ж кераміку називають "хлібом археології".

Неоліт України склався під впливом розвинутіших осередків неолітичної революції на Передньому Сході та в Східному Середземно-мор'ї. Неолітизація Європи відбувалася через Балканський півострів та Подунав'я. Відповідно носії культур Крилі та лінійно-стрічкової кераміки ¹¹ просуваються на терени України із заходу. Перші заселяють Закарпаття, другі — Західну Україну. Під впливом культури Криш у середніх течіях Південного Бугу та Дністра формується буго-дніпровська культура. Протягом V—IV тис. до н. е. процес неолітизації охоплює всю територію України. У Надпоріжжі на мезолітичній основі утворюється сурсько-дніпровська культура, північніше — дніпро-донецька, а на півдні — гірськокримська. Найпізніше неоліт утверджується на північному сході України, де мешкали носії культури ямково-гребінцевої кераміки.

Якщо кераміка поширюється серед усього населення України, то відтворюючі форми господарства — лише серед прийдешніх племен Західної та Південно-Західної України. Вони належали до середземноморського антропологічного типу. Корінне населення — пізні кроманьйонці — продовжувало займатися мисливством та рибальством, поступово переймаючи більш прогресивні форми господарства. З свійських тварин розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней. Примітивне мотичне землеробство базувалося на вирощуванні кількох сортів пшениці та ячменю. Значним досягненням на теренах обробного виробництва слід вважати опанування технології шліфування кам'яних знарядь праці. Завдяки цьому стали виготовляти різноманітні кам'яні сокири — могутній, як на той час, засіб наступу на природу.

У поховальному ритуалі неолітичної доби переважають поховання у випростаному стані з досить виразним супроводжуючим інвентарем, серед якого з'являються, зокрема, найдавніші булави у Маріупольському та Микільському могильниках дніпро-донецької культури. Похованих засипали тоді червоною фарбою — вохрою. У цей період відомі також окремі випадки принципово нового для теренів України поховального обряду — кремації.

Підбиваючи підсумок історичного процесу, що проходив на теренах України протягом кам'яного віку, слід виділити такі найголовніші його досягнення: завершився тривалий процес формування людини як біологічної істоти; заселення цієї території людиною відбувалося із заходу на схід, завершившись у пізньому палеоліті; утверджується суспільна організація у вигляді ранньородової громади, яка складалася з окремих парних сімей; спостерігається злет духовної культури — ранні форми релігії, музики, образотворче та декоративне мистецтво, позначені рисами своєрідності; неухильно удосконалювалася техніка обробки каменю та кістки, освоєне керамічне виробництво; епохальне значення мав перехід від привласнюючих до відтворюючих форм господарства — неолітична революція.

Протягом кам'яного віку населення України розвивалося у руслі палеоевропейських культурних процесів, поширюючи культурні традиції та здобутки на схід. Важко стверджувати щось певне про етнічний склад населення України у кам'яному віці. Наявність двох антропологічних типів, пов'язана з різними формами господарської діяльності, вказує на етнічну неоднорідність людських колективів. Загалом же переважає думка, що терени України заселяло у кам'яному віці доіндоєвропейське населення Європи.

Доба енеоліту стала поворотним моментом в історії України у тому плані, що її територія розділилася на два супротивні, аж до антагонізму,

світи — світ землеробів та світ скотарів¹². Більш-менш активне протистояння згаданих світів тривало понад 5000 років — від XXXVI ст. до н. е. до XVIII ст. н. е., істотно впливаючи на плин державотворчих процесів в Україні. За межами цього протистояння на півночі та північному сході населення продовжувало жити в епосі неоліту, займаючись мисливством та рибальством. Нерівномірність розвитку окремих регіонів України за доби енеоліту стає особливо відчутною.

Енеоліт (4000—2700/2500 рр. до н. е.) збігається з пізньоатлантичною фазою голоцену, коли створилися оптимальні умови для життя людей на теренах України. У цю епоху відтворюючі форми господарства остаточно беруть гору: Землеробські племена освоюють лісостеп, а скотарські упевнено оволодівають степовою смугою. 6 історії України доба енеоліту позначена перш за все феноменом трипільської культури. З появою трипільських племен на теренах України енеоліт розпочинається, а з їх загадковим зникненням — закінчується.

Виділена сто років тому видатним українським археологом В. В. Хвойкою після розкопок поблизу с. Трипілья Київської області трипільська культура успішно вивчається вітчизняними та іноземними спеціалістами. Сформувалася вона на теренах Румунської Молдови ще у V тис. до н. е., де має назву Кукутень. Трипільське населення послідовно заселяє басейни річок Пруту, Дністра, Південного Бугу на ранньому етапі свого розвитку (перша половина IV тис. до н. е.)¹³. Відкрито 150 пам'яток ранньотрипільської культури. На середньому етапі (друга половина IV тис. до н. е.), просуваючись далі на північний схід, трипільські племена досягають Дніпра і заселяють південь Київщини. Тоді й виникає поселення біля с. Трипілья, яке й дало назву культурі. На пізньому етапі (перша половина III тис. до н. е.) трипільські племена займають степову смугу Північно-Західного Причорномор'я і піднімаються на півночі аж до кордонів лісу. В районі Києва вони перетинають Дніпро, вступаючи у безпосередній контакт з неолітичними племенами культури ямково-гребінцевої кераміки. Вся Правобережна Україна аж до Карпат та Волині контролювалася тоді носіями трипільської культури¹⁴.

Високий рівень розвитку трипільської культури, що знайшов відображення в архітектурі, керамічному виробництві, ідеології, породив уявлення мало не про "цивілізацію". Такі уявлення посилілись у зв'язку з відкриттям у семидесятих роках поселень-гігантів трипільської культури на Черкащині¹⁵. Їх площа становила 200—450 га, на якій розміщувалося майже 3000 жител, де проживало приблизно 15000 чол. Поява таких поселень пояснюється загостренням зовнішньополітичної ситуації та потребами оборони, але остаточно це питання не з'ясоване. Проте за рівнем соціально-економічного розвитку трипільське суспільство лишилося первісним. Продукції землеробства та скотарства не вистачало для одержання стабільного надлишку продовольства, щоб утримувати панівний прошарок суспільства.

Великі поселення, проіснувавши близько ста років, так само раптово, як і з'являлися, зникали, не встигнувши трансформуватися у міста. Знання праці, як і раніше, виготовлялися з кременю, кістки та дерева, а металеві вироби були рідкісними. У розвитку засобів пересувань мав місце помітний прогрес — використовувалися запряжені волами сани, але ще не було колісного транспорту. Екстенсивний характер землеробства змушував населення періодично переселятися з виснажених земель на нові угіддя. Давалася взнаки й віддаленість від осередків найдавніших цивілізацій Близького Сходу. Тому соціально-економічні процеси енеолітичної доби продовжували розвиватися у рамках первісного суспільства.

І все ж загальний рівень розвитку племен трипільської культури на тлі синхронного населення України був досить високим. Поселення розміщувалися на високих горбах, мали кругову забудову. Зафіксовані

рештки дво- і навіть триповерхових житлових споруд, глинобитних, на плетеному з дерева та хмизу каркасі, з круглими вікнами. Підлога жител фарбувалася червоною вохрою, стіни вкривалися орнаментом. У кожному приміщенні будинку влаштовувалася піч з квадратною основою, без димаря. В одній з кімнат був жертovníк округлої чи хрестовидної форми, викладений, як і піч, з глиняних вальків, обмазаних глиною, і пофарбований. Отже, порівняно з кам'яним віком досягнуто нового рівня комфортності в оселях. Велика увага приділялася зовнішньому та внутрішньому оформленню жител, естетиці побуту.

Основа господарства становило примітивне мотичне землеробство, хоч припускається і можливість впровадження орного. Провідними зерновими культурами були півчаста пшениця та голозерний ячмінь. Висівалися також бобові — горох та віка. Тваринництво було придомним. Розводили головним чином велику рогату худобу, а також овець, кіз, свиней. Серед домашніх виробництв переважало керамічне, що досягло досить високого рівня спеціалізації. Посуд ліпився руками, але обпалювався у керамічних горнах, оздоблювався різноманітним орнаментом — заглибленим, рельєфним або ж мальованим, поліхромним. Розвинутою була кременедобувна та обробна індустрія. Шахти виявлені у Середньому Подністров'ї та на Волині. Первинна обробка сировини здійснювалася на місцях її видобутку, а знаряддя праці виготовлялися в поселеннях.

Надзвичайно яскраво постає духовна культура трипільських племен з їх особливою шаною до жінки-матері, яку ототожнювали з плодючими силами землі. Десятки жіночих статуєток знайдено у житлах, біля вівтарів. Зображення чоловіків — поодинокі. Супутником жінки у міфологічних уявленнях трипільців виступає частіше змії, що обвиває жіночі тіла та керамічні посудини. Останні також уособлювали жінку. З глини ж ліпилися дрібні фігурки тварин (бик, свиня, ведмідь). З кераміки виготовляли моделі жител з елементами інтер'єру, санчат з голівками биків спереду й ряд інших речей побутового та культового призначення. Культові церемонії відбувалися в приміщеннях, біля вівтаря. Мистецтво носіїв трипільської культури було схематичним, умовним, орнаменталізованим. Проте існував й інший, реалістичний напрямок у розвитку дрібної пластики. Його зразки дають нам можливість уявити зовнішність трипільців — лисі круглоголові люди з великими горбатими носами¹⁶.

На середину IV тис. до н. е. набувають сили скотарські племена, репрезентовані культурами степового енеоліту. Вони освоюють степову смугу України, підтримуючи жваві контакти з трипільськими племенами на середньому та пізньому етапах їх розвитку. Степовиками був приручений кінь — тварина вельми важлива як з огляду харчування, так і як засобу пересування. Середньостогівська культура у Подніпров'ї та на Лівобережній Україні була найдавнішою культурою конярів¹⁷. Кінь стає твариною, незамінною у пастушому господарстві. Не дивно, що символом влади вождів скотарських племен були у середині IV тис. до н. е. скіпетри з кам'яним кінноголовим навершям.

Загалом для скотарських племен характерна культурна орієнтація на схід та південний схід, тоді як трипільські племена були однозначно пов'язані з південним заходом — племенами Балкано-Карпатського регіону. Така полярна різносторонність культурних та політичних інтересів ставала причиною постійної конфронтації. Кордони протистояння, відповідно до ситуації, зміщувалися на південний схід або ж північний захід від "демаркаційної лінії" поділу степової та лісостепової зон України.

Перше велике протистояння землеробів та скотарів України тривало протягом тисяч років (XXXVI—XXVI ст. до н. е.). Воно призвело до

етнокультурних змін геополітичного масштабу. Був зупинений односторонній рух груп населення з Центральної та Південної Європи на схід. Натомість скотарські племена опановують не лише Північне Причорномор'я, а й просочуються на Балканський півострів, Угорську рівнину, що привело не лише до активного речового обміну та взаємозбагачення різних господарчих систем, а й до зміни етнічної карти великих регіонів.

З середини IV тис. н. е. починає функціонувати північна (українська) лінія зв'язків між населенням Кавказького та Балкано-Карпатського регіонів. Система культурних зв'язків охоплює все чорноморське довкілля, тобто утворюється циркумпонгійська культурна провінція. З цим строкатим ланцюгом народів довкола Чорного моря усі дослідники так чи інакше пов'язують походження індоєвропейців. Звідси розпочалася індоєвропеїзація величезних просторів Європи та Азії, стимульована мобільністю саме скотарських племен.

Світ скотарів протягом згаданого вище тисячоліття не виглядає монолітним. Племена північної степової смуги розводили коней (середньостогівська та репінська культури). На півдні степової смуги та в Криму переважали вівчарі (нижньомихайлівська, кемі-обінська та пов'язана походженням з Трипіллям усатівська культури). І нарешті, племена ямної культури спеціалізувалися на відгодівлі переважно великої рогатої худоби. Якщо трипільцям Україна завдячує глибинними землеробськими традиціями, саями та глиняною пластикою малих форм, то від скотарів йдуть такі вагомні елементи культури, як курган, кам'яна монументальна скульптура, поетизація вже не жіночої плідності, а чоловічої всемогутності та сили, клейноди, колесо та віз, шнур.

У середині III тис. до н. е. відбулася важлива історична подія: строкаті угруповання скотарів консолідувались у грандіозну ямну культурно-історичну спільність. Степовики встановили контроль не лише над неосяжними пасовиськами від Південного Зауралля до Нижнього Подунав'я, а й почали потужний тиск на лісостеп. Приблизно у цей же час, вичерпавши резерв родючості земель Правобережної України, зникає трипільська культура. Перейняті недоступними нам ідеями, трипільці спалювали свої великі та малі села, переселяючись на нове місце. Останній їх маршрут лишається невідомим. Якщо шлях трипільців в Україні позначений згаріщами селищ, то віхами на шляхах розселення ямних племен є найдавніші у лісостепу кургани. Десятки їх споруджені, зокрема, на згаріщах трипільських осель, що дає можливість простежити послідовність епохальних подій. Рух ямних племен на північ знаходить логічне завершення після оволодіння Київськими висотами.

Тут слід акцентувати увагу на особливому місці та ролі Київщини у стародавній історії України. З доби енеоліту наймогутніша в Україні етнокультурна сила веде боротьбу саме за цей ключовий регіон. Спочатку трипільці виборюють його у племен неолітичної дніпро-донецької культури. Потім ямники захоплюють Київщину, зупиняючи на цій межі рух на схід носіїв культури кулястих амфор. Далі племена катакомбної культури отримують на рубежах Києва носіїв середньодніпровської культури шнурової кераміки, передаючи Київщину у спадок носіям культури багатовапикової кераміки. Останні протистоять племенам постшнурових культур Правобережної України. Цю естафету боротьби за Київщину можна простежувати й далі, за доби писемної історії. Відлунням цієї багатотисячолітньої боротьби стали назви річок Київщини: слов'янські, іранські, ілірійські, балтські, германські. Жоден інший регіон держави не може похвалитися такою етнічною строкатою гідронімією.

Київські висоти дуже вдало географічно розташовані. Саме тут могутній стовбур Дніпрової річкової системи рішуче розгалужується на три гілки: східну, що Десною та Сеймом веде у басейн Дону; північну, що

головним руслом веде до верхів'їв Волги, а притоками — до Даугави; західну, що найкоротшим шляхом дає змогу дістатися Західного Бугу, Вісли, Німану. Повз Київські висоти проходив, до того ж, трансєвропейський суходольний шлях, який з'єднував світ угро-фінських племен з теренами сучасної Угорщини. Зг Київськими висотами починалися важкопрохідні ліси, а південніше, під сучасним Борисполем, закінчувався лівобережний степовий коридор, мандрувати яким було небезпечно в усі часи. Тож "Київське вікно" між лісом та степом було оптимальною і практично безальтернативною ланкою сполучення між Заходом та Сходом.

Отже, той, хто володів Київськими висотами, опановував водночас важливий вузол європейської торгівлі. У добу енеоліту — бронзи тут торгували металом, бурштином, сіллю, зерном, худобою, прикрасами. Не дивно, що саме Київщина, як жоден інший регіон України, крім Закарпаття, багата на знахідки скарбів металевих речей, ливарних форм, окремих бронзових виробів. Їх привозили сюди зусібіч.

Таким чином, у другій половині III тис. до н. е. в Україні відбувся перехід від енеоліту до бронзового віку. В ужитку ямних племен вже використовувалися бронзові речі, вироблені з металу кавказького походження. Племена ямної культури, займаючи всю степову смугу та центральні області лісостепу, фактично панували в Україні. На захід від сучасного Києва, у правобережних областях та Західній Україні, мешкали носії культури кулястих амфор, які вели комплексне землеробсько-скотарське господарство. На північному сході України продовжували жити неолітичні племена мисливців та рибалок ямково-гребінцевої кераміки.

Відбуваються значні зрушення у соціальній організації суспільства. Відосконалюється племінна структура. Якщо у трипільському суспільстві основною громади була велика сім'я, об'єднана з сусідами власністю на землю, то у скотарських племен первинною клітиною суспільства стає моногамна сім'я з відособленою формою власності на худобу, а згодом — і на випаси. Споріднені малі сім'ї були об'єднані у патронімії, які контролювали певну місцевість. Сукупність патронімії становить плем'я. Племена об'єднувалися у союзи. Серед спеціалістів існують великі розходження щодо можливості зіставлення племені та союзу племен з археологічною культурою. Більшість дослідників схиляється до думки, що археологічна культура відповідає племені чи навіть союзові племен. Останній варіант можливий тоді, коли культура займає велику територію і поділяється на локальні (місцеві) варіанти, які у такому разі відповідають окремим племенам.

Розвиток форм власності г- від колективної, через відособлену, до приватної — об'єктивно вів до майнового розшарування, яке відповідно закріплюється у соціальній сфері. У скотарських племен українського Півдня процеси майново-соціального розшарування проходили інтенсивніше, ніж у землеробів Лісостепу, що й зумовило культурно-економічну перевагу степових племен протягом бронзової доби. Адже худоба потребує індивідуального догляду, легше приватизується та відчужується, ніж земля. У скотарських племен раніше оформився прошарок родо-племінної аристократії, яка поступово зосереджувала у своїх руках функції управління. Паралельно відбувалося ідеологічне обґрунтування соціальних зрушень, засвідчене пам'ятками культової архітектури (курґанами) та скульптури (стелами).

Бронзовий вік (2500—900 рр. до н. е.) за формальну ознаку має наявність штучних металевих сплавів на мідній основі та виготовлення з них зрарядь праці, зброї, побутових речей та прикрас. Кременеобробна індустрія, що домінувала в енеолітичну добу, зазнає кризи, неухильно згортаючи обсяги виробництва. Натомість зростає вага та розширюється номенклатура металевих виробів, здійснюються перші досліди обробки заліза та створення біметалевих (залізнобронзових) речей.

Доба бронзи відповідає новому кліматичному періоду — суббореальному. Кліматичні умови стають менш сприятливими порівняно з атлантичним періодом, подібними до сучасних. Усталюється фізико-географічне районування України на Полісся, Лісостеп та Степ. Ці природні внутрішні кордони стають, принаймні від III тис до н. е., вагомими факторами української історії. Об'єктивно таке природне районування є приводом для економічного, а згодом й політичного розмежування племен. Але ж був і елемент об'єднуючий — згаданий вище фактор Київських висот. До них стягуються силові лінії української історії, матеріалізовані за бронзової доби ареалами поширення археологічних культур. До київського вузла тяглися і поліщуки, і степовики, і населення Лісостепу. Хто володів Київськими висотами, той великою мірою визначав напрям розвитку історичного процесу.

Землероби-трипільці, нарощуючи концентрацію населення у поселеннях-гігантах, зробили першу спробу спрямувати історію України урбаністичним шляхом розвитку. Це був прямиий шлях до цивілізації, державності. Але він вимагав інтенсифікації економіки, іригаційного землеробства, скупчення людей у долинах великих річок, на перехресті торгових шляхів. Населення у долинах Ніла, Тигра та Євфрата оточувала пустеля, позбавляючи іншої альтернативи, крім урбаністичної. Трипільців же в Україні оточувала не піднята ще землеробами родюча цілина. І вони зробили вибір, який можна назвати "соціалістичним", — невтомно піднімали цілину. Виснаживши природні ресурси довкілля протягом не більше як ста років, трипільці залишали одне поселення-гігант і рушали будувати інше. Ця тактика виснаженої землі призводить до роздутих зовнішніх кордонів Трипільля (Київ, Волинь, Буджацький степ) при виснаженому запустілому тилу. Зрештою, трипільці перестають будувати поселення-гіганти і зводять невеликі населені пункти, усе більше проймаючись рисами культури корінного населення неолітичного Полісся, з одного боку, та скотарського півдня — з іншого.

Носії ямної культури, оволодівши Київським Подніпров'ям у другій половині III тис. до н. е., спрямували ходу української історії на інший, неурбаністичний шлях. Перспектива побудови державності віддалилася на невизначений час, але й виснажені ґрунти Правобережжя дістали тривалий відпочинок. Племена ямної спільності, контролюючи близько двох третин теренів України, встановили тут побут рухомих скотарів, які спеціалізувалися на розведенні великої та дрібної рогатої худоби. Населені пункти ямників відомі погано, окрім знаменитого Михайлівського селища на Херсонщині¹⁸. Здебільшого це тимчасові стоянки. Зате в ареалі поширення ямних культур споруджено тисячі курганів.

Таким чином, культура поселень (трипільська) змінилася культурою курганів (ямною). Розвиток скотарських суспільств завжди позначений рисами консерватизму. Динамізму їм додає лише нескінченна боротьба між окремими кланами за перерозподіл гуртів худоби, себто обособленої вже власності. Схильність до силових методів розв'язання будь-яких проблем, відповідна ментальність робили скотарів фактором нестабільності в Україні. Скотарі постійно здійснюють тиск на оселі землеробів, але й самі відчувають ще більший гніт зі сходу, з-за Дону, від скотарських племен євразійської смуги степів. Логіка руху євразійських скотарів полягає у тому, що, досягнувши теренів України, вони ніколи вже не повернуться за Дон. Коли ж чергова хвиля скотарів виявиться сильніша за попередню, слабші рушать далі на захід — до Румунської Добруджі за Дунай або ж до Угорської пушти крізь карпатські перевали. Звичайно, на них там не чекали, але й вони зрідка питали дозволу, розв'язуючи проблему на полі бою.

Тяжіння скотарів на захід пояснюється вражаючими відмінностями кліматичних умов. В степах України глибина снігового покриву менша

10 см, а тривалість його залягання — 40—60 днів на рік, а у Центральному Казахстані, відповідно, — 30 см та 140—160 днів. Безморозний період на Придунайській низовині на 202 дні довший, ніж у Хакасії та Туві¹⁹. Ясно, що відгодівля худоби на півдні України була забезпечена північним кормом мало не цілорічно. Адже тварини здатні видобувати траву з-під тонкого шару снігу. Кращі умови для проживання людей та випасу тварин робили Україну бажаною метою десятків степових народів, які марили нашими степами і не шкодували заради оволодіння ними ні власної, ні тим більше чужої крові.

Але роль скотарських племен в історії України не можна вважати винятково деструктивною. Мобільні скотарі сприяли поширенню в нашій країні кращих технічних, військових, мистецьких досягнень Старого Світу. Епохальним не лише для України, а й для Європи загалом стало впровадження колісного транспорту носіями ямної культури. Ямний віз виявився ефективнішим від трипільських саней. Останні стали в нових умовах зимовим засобом пересування. Колеса вимагали колії, і країна вкривається дедалі ряснішою павутиною ґрунтових шляхів, якими рухалися вози з кременем, сіллю, рудою та іншими об'єктами обміну. Обабіч шляхів споруджувалися кургани, вносячи в одноманітний степовий ландшафт виразний елемент культури. Верхівки курганів увінчувались кам'яними бовванами — скульптурами обожнених пращурів. Поняття "бовван" та дієслово "бовваніти" похідні від іранського "палван", "пехлеван" — себто богатир. Воно найліпше репрезентує сутність кам'яної монументальної скульптури, її індоіранські корені в українській культурі. Інший термін "кам'яна баба" — неточний, бо об'єктом зображення був чоловік-патріарх, і лише половецькі різьбярі вже за часів України-Русі звернулися до образу жінки ("баби") поряд з чоловічою скульптурою.

Наприкінці III тис. до н. е. культурну ситуацію в Україні визначали племена ямної культури на півдні та у Середньому Подніпров'ї та культури кулястих амфор у Західній Україні. В Криму побутувала своєрідна кемі-обінська культура, а на північному сході проживали неолітичні племена ямково-гребінцевої кераміки. Приблизно у цей же час відбуваються великі культурні зрушення, природа яких залишається незрозумілою дослідникам. Уже на початку II тис. до н. е. перед нами постає зовсім інша культурна карта України. У ямному ареалі поширюється від Азовського моря катакомбна культура. Західну та Північну Україну займають культури шнурової кераміки, а в Північно-Західному Причорномор'ї розвивається буджацька культура — дериват ямної. У бронзовий вік вступають племена північного сходу, де формується на неолітичній основі мар'янівська культура.

Елементом, об'єднуючим названі групи населення, є використання шнура у декоративному оздобленні глиняного посуду. Шнур тут виступає не лише яскравим елементом часу чи моди, а й, на думку ряду дослідників, важливим показником поширення в Європі індоєвропейських племен. Слово "шнур" похідне від іранського "снава", звідси походить й українське дієслово "снувати", пов'язане з ткацтвом. Традицію прикрашати посуд відбитками вовняного шнура започаткували носії середньостогівської неолітичної культури, а продовжили ямники. Вони ж сприяли поширенню курганного обряду поховання та шнурового декору в Європі.

Отже, на початку II тис. до н. е. ми наближаємося до можливості відтворити не лише культурну, а й етнічну карту України. Так, скотарські племена катакомбної культури репрезентують індоіранський етнос, а носії культур шнурової кераміки, поширені у лісовій смузі Центральної та Східної Європи, небезпідставно вважаються предками германських, слов'янських та балтійських племен. Зоною активних контак-

тів, а можливо, й протистояння вказаних етнічних масивів було Київське Подніпров'я. Спеціалісти сперечаються: кому належали поселення вздовж правого берега Дніпра від Канева до Києва, зокрема селище на Кирилівських висотах. Одні вважають їх належними носіям середньодніпровської культури шнурової кераміки, інші — відносять до кола пам'яток катакомбної культури. Ця дискусія відображає складність процесів, які мали місце у Київському регіоні на початку II тис. до н. е.

Середнє Подністрів'я та Закарпаття займали у II тис. до н. е. прафракійські та праілірійські племена — провідники балкано-дунайських впливів в Україні. Це були землеробські осілі племена з розвиненим бронзоліварним виробництвом на базі трансільванських родовищ кольорових металів. У їх поховальних ритуалах переважали плоскі могильники та обряд тілоспалення, як і у предків балтів, германців, слов'ян. У діаметрально протилежному, північно-східному, регіоні України проживали протягом II тис. до н. е. фінно-угорські племена, які поступово перейшли від мисливства та рибальства до землеробства та скотарства, зокрема свинарства.

Таким чином, на II тис. до н. е. етнічна карта України набуває досить чітких обрисів. Її реальність у дописемний період підтверджується картографуванням найдавніших гідронімів, відповідна концентрація яких збігається з ареалами названих вище етнічних спільностей²⁰. Співіснування балто-слов'янської, фрако-ілірійської, індоіранської та фінно-угорської спільностей на теренах України було багатоплановим, але мало здебільшого мирний характер. На це вказують відкритий характер майже всіх поселень, відсутність оборонних споруд. Населення проживало невеликими родовими громадами. Кількість мешканців поселення становила у середньому 40—50 чол.²¹, і лише у найбільших з них налічувалося 150—200 жителів²². Звичайно, крихітні села бронзової доби ні в яке порівняння не можуть іти з поселеннями-гігантами трипільської культури, на яких проживало до 10—15 тис. осіб.

Економіка племен бронзової доби в Україні була комплексною, землеробсько-скотарською, з акцентом на землеробство у Лісостепу та Поліссі і на скотарство у степовій смузі. З інших виробництв найбільшого розвитку досягло металообробне, яке розвивалося здебільшого на привізній сировині. Лише з середини II тис. до н. е. почали розроблятися міднорудні родовища Донбасу іраномовними племенами зрубної культури²³. Жвавий обмін між різними регіонами України посилюється з другої чверті II тис. до н. е., коли поряд з волами як тяглову силу починають використовувати коня, а замість суцільних дискових коліс з'являються конструктивно більш досконалі колеса на шпичках. Обмін поступово переростає у торгівлю з вартісним еквівалентом у вигляді злитків металу чи металевих (переважно бронзових) речей певної ваги. Загальноукраїнським торжищем стає Київська округа, де зафіксована найбільша кількість металевих речей бронзової доби²⁴ на схрещенні водних та суходольних шляхів.

Політична історія II тис. до н. е. бідна на відомі нам події. Пояснюється це відсутністю писемних джерел. Археологічні ж дані дають багато інформації про розвиток виробництва, матеріальної культури, але важко піддаються інтерпретації у плані політичної історії. Досить упевнено можна говорити про вагомі політичні події, що відбувалися у XVII та XII ст. до н. е. У першому випадку відбувся розпад культур шнурової кераміки та катакомбної спільності. Причиною цих подій стало формування серед населення Урало-Казахстанських степів активного прошарку військової аристократії²⁵. Маючи на озброєнні легкі бойові колісниці на кінній тязі, військові загони індоаріїв перетнули південь Східної Європи, включаючи терени України, і дісталися території сучасної Греції²⁶.

Прорив степових племен на Балкани сприяв поширенню на півдні Східної Європи окремих культурних досягнень Середземномор'я: певних типів зброї, коштовного посуду, kleпаних бронзових казанів, карпато-мікенського орнаментального стилю. Представникові індоарійської аристократії, який повертався у степи з балканського походу, належали, зокрема, речі Бородинського скарбу, знайденого в Одеській області²⁷.

Близько 1200 р. до н. е. період відносно стабільного розвитку всіх регіонів України, який тривав близько чотирьохсот років після згаданих вище походів індоарійських племен, закінчується. Відбувається чергова зміна археологічних культур. Має місце нова хвиля міграцій європейського населення на південь Балканського півострова та в Малу Азію, відома вже у письмовій історії як рух "народів моря". Висловлена думка, що у походах "народів моря" брало участь і населення України²⁸. У цей час спостерігаються певне спустошення степових районів, тиск фрако-ілірійських племен із Закарпаття на Правобережну Україну, розселення фінно-угорських племен у басейні середнього Сіверського Дінця та Дону.

Погіршення кліматичних умов наприкінці II тис. до н. е. призвело до того, що степові іраномовні племена переходять від осілого до кочового скотарства. Лісостепові племена, серед них і праслов'яни, реагують на цю, здавалося б, суто господарську перебудову способом існування спорудженням низки укріплених городищ вздовж кордонів степу та лісостепу. Починається приблизно з IX ст. до н. е. майже тритисячолітній період активного військового протистояння землеробських племен Півночі з кочовим Півднем. Історія України переходить у цей час із дописемного, доісторичного періоду в історичний, позначений процесами державотворення.

Отже, простеживши у найзагальніших рисах майже мільйонорічний доісторичний відтинок історії України, доходимо висновку, що доісторія (prehistory) є загально визнаним у світовій історичній науці стартовим періодом історії людства. Тому видається цілком можливим саме так іменувати перший етап української історії, коли головним джерелом інформації правлять "німі" археологічні джерела. За цей період відбулися такі важливі процеси на теренах України, як останні фази антропогенезу і формування людини сучасного антропологічного типу (Homo Sapiens), утворення таких соціальних інститутів, як сім'я, громада, плем'я, перехід від привласнюючих форм господарства (збиральництво, мисливство, рибальство) до відтворюючих (скотарство та землеробство) з наступним поділом теренів нашої держави на землеробський північний захід та скотарський південний схід, становлення найважливіших виробництв — гірничодобувного, керамічного, кременеобробного, ливарного тощо.

На теренах України проходили процеси індоєвропеїзації Європи, особливо інтенсивні у III—II тис. до н. е. До II тис. до н. е. сягає зародження процесу праслов'янського етногенезу, який має безпосереднє відношення до генези українського народу. Часом реального відліку етногенетичних процесів слід вважати XVIII—XVII ст. до н. е., коли перші індоєвропейські народи (хети, індоарії) виходять на арену світової історії, засвідчуючи існування індоєвропейської мовної спільності. Важливим досягненням стало формування на заключних фазах доісторичного періоду суспільної еліти (вожді-воїни, жерці-шамани) — рушійної сили на шляху подальшої інтенсифікації суспільного прогресу.

Окремо слід відзначити внесок первісного населення України у світову історію та культуру. Ним можна вважати культуру пізньопалеолічного населення України — мисливців на мамонтів та бізонів з їх найдавнішою архітектурою жител, образотворчим мистецтвом та музикою; північно-східну, українську, галузку культури Кукутені-Трипілля з її феноменом поселень-гігантів, глинобитною архітектурою,

високим професійним рівнем керамічного виробництва та шедеврами глиняної пластики; культури так званого північнопричорноморського (Pontic Bronze Age) бронзового віку, пов'язані з індоєвропейською проблемою, з їх курганною архітектурою, кам'яною монументальною скульптурою та професійним бронзоліварним виробництвом. Завдяки цим досягненням терени України потрапляють до мап "Атласу всесвітньої історії" задовго до формування українців як окремого народу і державного утворення на теренах України-Руси. відомого у світовій історії як Київська імперія (The Kievan Empire)²⁹.

На завершення доісторичного періоду були створені передумови для виходу населення України на арену світової історії, що й здійснили кіммерійці та скіфи у VIII—VII ст. до н. е., та розвою державотворчих процесів, втілених у побудові Скіфського та Боспорського царств.

¹ С у б т е л ь н и й О р е с т , Україна: Історія. — К., 1991. — С. 17.

² Г с р о д о т . Історія. — Кн. IV, 45 (переклад А. О. Білецького) // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 133.

³ Г а м к р е л и д з е Т. В., И в а н о в В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984; С а ф р о н о в В. А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989.

⁴ Ч о р и н н ы й Н. Н. Переяславская земля. X — первая половина XIII века. — К., 1992. — С. 56.

⁵ Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 29.

⁶ П и д о п л и ч к о И. Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1976.

⁷ Г е н и н г В. Ф. Соціальні формації первісності // Археологія. — 1989. — № 4, — С. 4—6.

⁸ Археология Украинской ССР. — Т. 1. — С. 59, рис. 17,4.

⁹ Р у д и н с ь к и й М. Я. Кам'яна Могила. — К., 1961; Д а н и л е н к о В. М. Кам'яна Могила. — К., 1986.

¹⁰ Б и б и к о в С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981.

¹¹ Археологічна культура — об'єднання типів виробів з металу, кістки, каменю та кераміки, які постійно знаходять у могилах та на поселеннях на певній території, разом з особливостями конструкцій жител та поховальних споруд, у яких згадані вироби зустрічаються, та відмінні від знахідок, виявлених у могилах та поселеннях іншого типу (Класифікаційна в археології. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990. — С. 53—61).

¹² Д а н и л е н к о В. М., Ш м а г л і й М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 3—20.

¹³ З б е н о в и ч В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.

¹⁴ З б е н о в и ч В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974; К р у ц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977.

¹⁵ Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докладов. — Тальянки, 1990.

¹⁶ М о в ш а • Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія. — 1973. — № 11. — С. 3—21.

¹⁷ Т е л е г і н Д. Я. Середньостопвська культура. — К., 1973.

¹⁸ Л а г о д о в с ь к а О. Ф., Ш а п о ш н и к о в а О. Г., М а к а р е в и ч М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.

¹⁹ Ч и б и л е в Д. Я. Лик степи. — Л., 1990. — С. 50—54, рис. 2.

²⁰ Т е л е г і н Д. Я. Основні етапи історичного розвитку неолітичного та етнолітичного населення території України в V—III тис. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 3 і наст.

²¹ Б е р е з а н с к а я С. С. Усово Озеро — поселение срубной культуры на Северном Днестре. — К., 1990; В а н ч у г о в В. П., З а г и н а й л о А. Г., К у ш н и р В. Г., П е т р е н к о В. Г. Вороновка II. Поселение бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1991.

²² Б е р е з а н с к а я С. С. Пустинка. Поселение эпохи бронзы на Днестре. — К., 1974.

²³ ? Т а т а р и н о в С. И. Древний металл Восточной Украины. — Аргемовск, 1993. — С. 154.

²⁴ Т е р е н о ж к и н А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — С. 106—156; Ч е р н ы х Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976.

²⁵ Б о ч к а р е в В. С. Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Саногенез и культурогенез в историческом аспекте. — СПб. 1991. — С. 24—27.

Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск, 1992.

²⁶ Смирнов К. Ф., Кульмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977.

²⁷ Кривцова - Тракова О. А Бессарбскийклад. — М., 1949; Попова Т. Б. Бородинский клад. — Без року видання.

²⁸ Клочок В. І. "Народи моря" та Північне Причорномор'я // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 39—51.

²⁹ The Penguin Atlas of World History. — Vol. 1: From the Begean to the Eve of the French Revolution; — London, 1978. — P. 12—13, 14—15, 18—19, 32—33, 132—133.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

Давньоруська держава кінця XI — початку XII ст. (Від усобиць до стабілізації)

Вже побіжне читання "Повісті временних літ" та інших літописів кінця 70-х — початку 90-х років XI ст. залишає враження, що реставрація одноосібної монархії на Русі, завдяки вокняжінню в Києві Всеволода Ярославича в жовтні 1078 р., була багато в чому зовнішньою і поверховою. Тимчасом в історіографії поширена думка, ніби в часи Всеволода Русь являла собою єдиновладну монархію¹. Щоправда, частина істориків зауважувала, що єдиновладдя Всеволода Мало обмежений характер. "Час тривалого князювання Всеволода (1078—1093) був критичним в історії міжкнязівських відносин Давньої Русі. При ньому виявились основні суперечності в звичайному розумінні засад князівського володіння", що порушило тенденцію збереження єдності Руської землі й концентрації її в руках київських князів². Скептично дивився на одноосібність влади Всеволода Ярославича в Києві М. С. Грушевський³.

Неузгодженість в оцінках істориками характеру влади Всеволода й самої Давньоруської держави його часів впливають із специфіки свідчень "Повісті временних літ": лаконічних, уривчастих, неповних і часом суперечливих, що надає можливості для різних інтерпретацій. Однак лише це джерело при всіх його недоліках може скласти фундамент побудови концепції, безумовно, при користуванні безсумнівними історичними фактами і коректному їх тлумаченні.

Головними проблемами даної статті є визначення характеру центральної влади й структури Київської держави Часів від Всеволода до Володимира Мономаха включно. В цьому аспекті виглядає важливим і красномовним вже той перший запис "Повісті", яким відкривається розповідь про сходження Всеволода на головний руський стіл: "Всеволод же седе в Києве на столе отца своего и брата своего (тут і далі підкреслення мос. — М К), приим власть Русьскую всю"⁴. У цьому тексті привертають увагу слова "на столе... брата своего". їх немає в повідомленнях про вокняжіння Всеволодових діда Володимира й батька Ярослава, — хоча ті стали княжити в Києві теж по своїх братах.

Певно, в правосвідомості і в очах панівної верхівки давньоруського суспільства, — а літописець висловлював її погляди, — принцип родового старійшинства (коли влада передається старшому в роді, від старшого брата до наступного за часом народження), що був започаткований Ярославом *, зберігав ще повну силу.

На те, що Всеволод все життя дотримувався порядку родового старійшинства, — а, головне, таким його вважали сучасники! — вказує й розповідь Нестора про останні дні князя: "Сему (Всеволоду. — М. К.) приимшо послезе всея братья стол отца своего, по смерти брата своего"⁵.